

نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

ادب و زبان فارسی

دوره جدید، شماره ۲۶ (پیاپی ۲۳) زمستان ۸۸

مقایسه هفت روایت وامق و عذرا

(علمی - پژوهشی)^{*}

دکتر حسن ذوالفقاری

استادیار دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

وامق و عذرا از جمله عشاق مشهور و زبانزد ادب فارسی و نام یکی از منظومه‌های عاشقانهٔ عنصری است که به سبب شهرت، بازتاب وسیعی در شعرغنائی فارسی داشته است. این منظومه تا مدت‌ها مفقود بود و تنها در چند دههٔ پیش، ابیاتی از آن به دست آمد که با کمک ابیات پراکنده موجود در فرهنگها و منابع دیگر، ابعادی از داستان روشن شد.

از این مثنوی عنصری، که به بحر تقارب سروده شده، ۲۶ اثر به فارسی و ترکی به نظم و نثر تقلید شده است، لیکن نظیره‌های آن با اصل داستان تفاوت کلی دارد. اصل داستان یونانی است و جز نام عشاق، تمامی جایها و نامها نیز یونانی است. این داستان در عصر ساسانی به پهلوی و سریانی و در دوره اسلامی به عربی ترجمه شد.

در این مقاله نویسنده می‌کوشد ضمن گزارش و تحلیل روایت عنصری، آن را با شش روایت دیگر مقایسه کند تا میزان شباهتها و تفاوتها و پایبندی نظیره‌سازان به اصل داستان را معلوم و مشخص سازد. به دلیل حجم زیاد مقاله، خلاصهٔ داستانها حذف شد. سرایندهگان این شش روایت عبارتند از: قتیلی بخارایی (قرن ۵هـ)، خواجه شعیب جوشقانی (قرن یازدهم)، صرفی کشمیری (قرن ۵هـ)، حسینی شیرازی (قرن سیزدهم)، صلحی خراسانی (قرن یازدهم)، میرزا محمد صادق نامی اصفهانی (قرن سیزدهم)

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۸۶/۱۲/۷

^{*} تاریخ ارسال مقاله: ۸۵/۹/۲۷

آدرس پست الکترونیک نویسنده: zolfagari@hasan@yahoo.com

در بخش دوم مقاله، هجده بنمایه مشترک هفت روایت وامق و عذرا مقایسه و تحلیل می‌شود تا میزان تفاوتها و شباهتهای روایات معلوم شود. این بررسی تطبیقی می‌تواند یکی از الگوهای بررسی قصه‌های سنتی بویژه منظومه‌های عاشقانه به شمار آید.

کلید واژه ها: عنصری، وامق و عذرا، نظیره‌های وامق و عذرا، شعر کلاسیک.

مقدمه

وامق و عذرا از جمله عرایس و عشاق ادب فارسی هستند که نام آنها به طور مطلق به عنوان عاشق و معشوق مورد تلمیح و اشاره شاعران فارسی زبان قرار گرفته و در تمامی این اشارات، تنها عشق پاک و راستین آنها تجلی یافته است. علاوه بر این، داستانهای کوتاهی نیز در متون ادب فارسی هست که با اصل داستان بی ارتباط است و خود داستانی مستقل و کوتاه به شمار می‌رود. جز این دو، داستانهایی مستقل و بلند در قالب منظومه‌های عاشقانه یا به نثر درباره این زوج عاشق پیشه ساخته‌اند که قدیمی‌ترین آنها به فارسی از آن عنصری (۴۳۱ق) است. عنصری این منظومه را به همراه دو منظومه دیگر به نامهای «شادبهر و عین الحیات» و «خنک بت و سرخ بت» به فرمان سلطان محمود غزنوی (۳۸۹-۴۳۱ق) سرود که هر سه از میان رفته‌است. تنها بخشی از وامق و عذرا در چند دهه اخیر بازیابی و چاپ شد. از این داستان یونانی، بعدها به فارسی و ترکی، ۲۶ نظیره پدید آمد که شش داستان فارسی و چاپی در این مقاله بررسی و تحلیل می‌شود.

پیشینه

در میان معاصران، جامعترین اطلاعات ما از وامق و عذرا عنصری به مقدمه عالمانه دکتر مولوی محمد شفیع بر چاپ نسخه وامق و عذرا بازیافته مربوط می‌شود که نویسنده کوشیده است سوابق و نظایر داستان را معرفی کند؛ اما تحلیلی از داستانها ارائه نمی‌کند. در کتابهای تذکره و تاریخ ادبیات، جز اشارات کلی اطلاعات دیگری از داستان وجود ندارد؛ حتی در کتاب «عنصری و مقام او در ادبیات فارسی» (افتخار: ۱۳۷۸) نیز هیچ اشاره‌ای به این منظومه نمی‌شود.

پس از آن در کتاب «منظومه‌های عاشقانه ادب فارسی» (ذوالفقاری: ۱۳۷۵) این منظومه به لحاظ بنمایه‌های داستانی نقد و تحلیل می‌شود. هم چنین در مقدمه مثنوی وامق و عذرا

حسینی (حسینی: ۱۳۸۰)، مصحح، ضمن معرفی وامق و عذرای حسینی، چند نظیره را معرفی می‌کند که عمدتاً بر پایه تحقیقات مولوی محمد شفیع است. مدخل وامق و عذرا در دانشنامه ادب فارسی (انوشه: ۱۳۸۰) نیز با بهره‌گیری از منابع یاد شده، این داستان را معرفی می‌کند و جز این در کتابهای تاریخ ادبیات و تذکره‌ها نوشته‌های پراکنده و اندک از این مثنوی در دست است. این مقاله با معرفی ۲۶ نظیره و تحلیل شش داستان وامق و عذرا، گامی در راه شناخت و معرفی بهتر داستان از طریق تجزیه و تحلیل بنمایه‌های داستانی آن برداشته است.

وامق و عذرای عنصری

خلاصه داستان:

فلیقراط پادشاه جزیره شامس پس از ازدواج با **یانی** صاحب دختری زیبا به نام **عذرا** می‌شود. او بسرعت فنون رزم و بزم و علوم را فرا می‌گیرد و خواستگاران بی‌شمار می‌یابد. از جمله خواستگاران وی یکی از خویشاوندان فلیقراط به نام **وامق** است که جوانی خوش سیمای و خردمند است. وامق که نامادری بد کنشی به نام «معشوقیه» دارد قصد دارد با زهر او را بکشد که وامق درمی‌یابد و با دوست جهان دیده‌اش به نام «طوفان» از کشور می‌گریزد و به جزیره شامس و به دربار فلیقراط می‌رود. هر تازه وارد باید ابتدا به بتخانه رود. در بتخانه وامق، عذرا را می‌بیند:

دل هر دو برنا برآمد به جوش تو گفتمی تهی ماند جانشان زهوش
در اولین دیدار از حال یکدیگر آگاه می‌شوند و بر یکدیگر عشق می‌ورزند. هر دو در فراق و افسردگی به سر می‌برند. نصایح طوفان بی‌اثر است. فلیقراط چون عذرا را زرد و بیمار می‌یابد و از علت جویا می‌شود، وامق را دعوت می‌کند تا بیازماید. وامق از آزمایش شاه که هم پرسش‌های علمی است و آزمونهای جنگاوری، سرافراز بیرون می‌آید.

شبی عشق وامق غلبه می‌کند و به کاخ عذرا می‌رود و تنها در را می‌بوسد و باز می‌گردد. **فلاطوس** استاد عذرا که مراقب او نیز هست این عمل وامق را به طوفان یادآور می‌شود و از او می‌خواهد که به عذرا نزدیک

نشود. (از این بخش به بعد روایت طرسوسی است.) عذرا که در تنگنا قرار می‌گیرد، مادرش را تهدید می‌کند که اگر به وصال و امق نرسد خود را خواهد کشت. مادر و پدر به ناچار به او قول می‌دهند اما یانی به زودی می‌میرد. با مرگ مادر، پدر نیز قول خود را فراموش می‌کند. در همین هنگام دشمن به جزیره حمله می‌کند و فلیقراط شکست می‌خورد و به دار آویخته می‌شود. و امق مردانه می‌جنگد و عذرا نیز به کمک او می‌آید، اما سرانجام هر دو به اسارت می‌روند.

پادشاه کشورگشا قصد دارد با عذرا ازدواج کند اما او تن نمی‌دهد و به بردگی می‌رود. عذرا را می‌فروشد و چهارسال نزد هر نقالیس که صاحبش است، می‌ماند. هر نقالیس چون داستان زندگی او را می‌شنود به عذرا قول می‌دهد وی را به معشوقه‌اش برساند و چنین نیز می‌کند.

وامق و عذرای عنصری (فوت ۴۳۱ق) منظومه‌ای است در بحر متقارب که زمان سرودن آن معلوم نیست. اصل منظومه در دست نیست و تا مدت‌ها جز ابیاتی پراکنده در فرهنگهای لغت از آن اطلاعی در دست نبود تا اینکه چند ورق از آن در لابه لای جلد نسخه‌ای خطی از سده ششم در پاکستان به دست آمد و در سال ۱۹۶۶م با تحقیق مبسوط پرفسور محمد شفیع در پاکستان چاپ شد. نسخه باز یافته ۳۷۲ بیت دارد که به کمک ۱۳۳ بیت به دست آمده از خلال فرهنگها بازسازی شد. علاوه بر آن روایت داراب‌نامه پایان داستان را مشخص می‌کند که خلاصه روایت نقل شده نیز با توجه به پایان داستان در روایت داراب‌نامه است.

محمد علی تربیت (تربیت: ۱۳۵۵، ۵۳۱) معتقد است که نسخه‌هایی از این منظومه در قرن نهم و دهم در هرات بوده است که نظیره پردازان از آن تقلید کرده‌اند. در تذکره الشعرا (دولت‌شاه: ۱۳۳۸، ۳۷۸) تصریح شده که فصیحی جرجانی از ملازمان امیر عنصر المعالی، قصه را به نظم آورده است. نقل شواهد زیادی از این منظومه در فرهنگ تحفه الاحباب (۸۳۴ق) نیز مؤید این مسئله است.

مولوی محمد شفیع در تعلیقات خود (عنصری: ۱۹۶۶، ۵) عواملی چون هجوم سلطان علاءالدین جهانسوز به غزنین در سال ۵۴۵، سوختن کتابخانه سلطان محمود، اصل یونانی و

نامأنوس بودن داستان و اشارات بت پرستی در داستان را علت نابودی و کم‌توجهی به نگاهداری و استنساخ نسخه‌های آن می‌داند.

اشارات عوفی در قرن هفتم در لباب الالباب (عوفی: ۱۳۶۱، ج ۲/۲۹۳۲) نیز نشان می‌دهد این مثنوی تا آن زمان وجود داشته است، لیکن جامی در بهارستان (۸۹۷ق) و تقی‌الدین کاشی در خلاصه‌الشعار (۹۸۵ و ۹۹۳ق) و امین احمد رازی در هفت اقلیم (۱۰۰۲ق) آن را ندیده‌اند (ر.ک انوشه: ۱۳۸۲، ۱۰۸۱).

در اصل یونانی قصه شکی نیست و جز نام وامق و عذرا، که عربی است، تمامی نامها و جاها یونانی است. اصل یونانی قصه در عصر ساسانی به زبان سریانی و سپس در دوره انوشیروان (۵۷۹م) به پهلوی ترجمه شد که در عصر طاهریان و به فرمان عبدالله بن طاهر امیر خراسان (۲۱۳-۲۳۰ق) به آب افکنده شد (همان: ۱۰۸۱). در سده سوم سهل بن هارون دشت میشانی که نویسنده ادیب ایرانی تبار (۲۱۵ق) است و در دستگاه یحیی برمکی در بصره راه یافته، آن را به عربی به نظم درمی‌آورد که نسخه‌ای از آن باقی نیست. آیا عنصری از ترجمه پهلوی استفاده کرده یا نظم عربی آن و یا هر دو؟ این نکته بر محققان پوشیده است، لیکن انتخاب بحر متقارب و شیوه قافیه‌پردازی و وصفها، داستانهای شاهنامه را به یاد می‌آورد.

آنچه مهم است میزان توجه شاعران به این منظومه است که علی‌رغم غیرایرانی بودن داستان، اشارات مربوط به بت پرستی، کم‌یابی نسخه‌ها و یا مفقود بودن آن، ۲۶ تن از شاعران به فارسی و ترکی نظیره‌هایی بر آن ساخته‌اند (ذوالفقاری: ۱۳۷۴، ۱۰۱-۱۰۲) که از این حیث پس از لیلی و مجنون و خسرو و شیرین و یوسف و زلیخا در مرتبه چهارم قرار می‌گیرد (همان: ۸۷).

جالب توجه است که هیچ یک از روایت‌های فارسی و ترکی به اصل داستان شباهتی ندارد و چنانکه نشان خواهیم داد زمان، مکان، قهرمانان، حوادث و بنمایه‌ها در آثار مقلدان بکلی متفاوت است و جز اشتراک نام، هیچ شباهتی با هم ندارد. با وجود این باز هم می‌توان این داستانها را یکی دانست؟ این وضع در میان نظیره‌های فارسی بسیار نادر است. تمامی نظیره‌های فارسی لااقل در ۸۰٪ شبیه هم هستند و پیوستگی آنها به اصل داستان کاملاً روشن است.

در مورد وامق و عذرا شاید به دلیل از میان رفتن اصل داستان، داستان پردازان ناگزیر روایتی از نو ساخته‌اند؛ چنانکه خواجه شعیب جوشقانی (۱۰۲۰ق، زنده) یکی از موفق‌ترین نظیره‌سازان وامق و عذرا (سروده ۱۰۳۲ق) بر این نکته معترف است:

حدیث وامق و عذراست مشهور بود در هر زبان این قصه مشهور
نیایی زان همه شعر خجسته در اوراق کهن جز جسته جسته
نه از وی هیچ کس دارد نشانی نه در دست زمانه داستانی
همانا بوده یک دفتر در آن حال که دست روزگارش کرده پامال
من آن رسم کهن را تازه کردم عروس فکرتش را غازه کردم

(عنصری: ۱۹۹۶، ۴۳)

نظم این اثر در عصر فردوسی و آن هم به فرمان سلطان محمود و به وزن و بحر شاهنامه، شائبه برابری عنصری با فردوسی را تداعی می‌کند. برخی از بنمایه‌های داستان را در شاهنامه نیز می‌یابیم چون رشد سریع عذرا که تا اندازه‌ای شبیه سهراب است. عذرا نیز چون سهراب فنون جنگاوری برای دفاع از کشور را می‌آموزد و معشوقی جنگجوست که همواره از سوی پدر مأمور دفع دشمن می‌گردد:

به عذرا سپردی سپه پیش خویش فرستادی او را بدان کار پیش
او نیز مثل گرد آفرید، جنگجویی مبارز است که سرانجام اسیر می‌شود. عذرا در اولین دیدار با وامق تنها از اصل و نسب او می‌پرسد همچون تمامی قهرمانان شاهنامه که:

یکی تو مرا باز گوی از نسب بیاگاه ما را ز حال و نسب

این موارد و موارد دیگر شباهت‌های داستان را به داستانهای شاهنامه نشان می‌دهد. فلیقراط زیتونی را در خواب می‌بیند که بر تمامی جزیره شامس سایه افکنده است و مَعْبِران آن را رمزی از قدرت و نیروی فرزندان در راه فلیقراط دانسته‌اند. بررسی نماد زیتون در اسطوره‌های جهانی و شباهت آن با طوبی در روایات اسلامی، نشان از پیوستگی اسطوره‌های شرقی و غربی دارد که اشاره‌ای هم در این منظومه قدیم فارسی محسوب می‌شود (ذوالفقاری، ۱۳۸۴: ۱۱۴).

اگر بخش دوم داستان را که از داراب‌نامه نقل شده با داستان عنصری در اصل یکی بدانیم، واسطه رسیدن وامق به عذرا در آغاز طوفان و در پایان هر نقالیس بازرگان است که در این صورت جریان مدور داستان و تقابلهای آن روشن می‌شود.

در این روایت، وامق وقتی به درون کاخ عذرا می‌رود، تنها از همان دور «نشانه ببوسید و خود بازگشت» درست مثل مجنون که هر بار سر و پای برهنه و مشتاق:

در بوسه زدی و بازگشتی باز آمدنش دراز گشتی

(نظامی، لیلی و مجنون؛ ص ۶۵)

نظیره‌ها

در مجموع ۲۶ نظیره بر این داستان وجود دارد که نوزده اثر فارسی و هفت اثر غیرفارسی (پنج اثر ترکی و دو اثر هندی) است. از این میان ۲۱ اثر به نظم و پنج اثر به نثر است. چهار منظومه مفقود و بقیه موجود است. از آثار موجود تنها پنج اثر تاکنون چاپ شده است. از میان ده منظومه فارسی موجود، شش اثر برای تحقیق و بررسی برگزیده شده است که مشخصات آنها به شرح زیر است:

روایت	سال تألیف	ابیات	بحر	چاپی/خطی
عنصری	قرن پنجم	۵۱۵	مقارِب	چاپی
قتیلی بخارایی	قرن دهم	۶۰۰۰	هزج	خطی
صلحی خراسانی	قرن یازده	۲۰۰۰	هزج	خطی
خواجه شعیب جوشقانی	۱۰۳۴	۳۳۰۵	هزج	خطی
صرفی کشمیری	۹۹۳	۳۶۰۵	هزج	چاپی
حسینی شیرازی	۱۲۲۶	۴۶۶۲	رمل مسدس	چاپی
نامی اصفهانی	۱۲۰۰	۲۷۱۶	رمل مسدس	چاپی

۱. روایت قتیلی بخارایی

قتیلی بخارایی شاعر دربار سلطان عبدالعزیز خان ازبک (۹۳۹-۹۴۶ق) و اهل سرپل سمرقند است. این منظومه به بحر هزج و شامل ۶۰۰۰ بیت است که تاکنون چاپ نشده و نسخه آن

به شماره ۰۳۷/۹۱ در موزه بریتانیا نگاهداری می‌شود. شاعر، منظومه را به فرمان ظهیرالدین ابراهیم خان بن جهانگیر، عموزاده شاه ابوالمظفر یعقوب آق قویونلو سروده است. روایت قتیلی نسبت به بقیه تفصیل بیشتری دارد و حوادث و ماجراها و کنش‌های داستانی آن بیشتر است. بنمایه‌هایی چون گرفتاری به دست راهزنان زنگی، استفاده از داروی بیهوشی، گرفتاری در جزیره زنان جز کشارکردن داستان، تأثیر و شباهت آن را به برخی داستانهای عیاری نشان می‌دهد.

ازدواج وامق با دختر دهقان و خشم دختر دهقان پس از پی‌بردن به ازدواج با عذرا و در نهایت رهاکردن و مرگ دختر دهقان به درخواست عذرا در میان نظیره‌های وامق و عذرا و اساساً داستانهای عاشقانه تازگی دارد. آیا قهرمان داستان، وامق، چنین حقی دارد که به لحاظ انسانی با دختر دهقان، همسر اولش، چنین رفتاری داشته باشد؟ در این روایت، وامق سه واسطه (شیدا، ربیعه، حکیم) برای رسیدن به معشوق دارد که وجود سه واسطه تازگی دارد، اما از این جهت که عشاق پس از وصال می‌میرند مثل پایان داستان جوشقانی است.

۲. روایت صرفی کشمیری

شیخ یعقوب صرفی کشمیری (۹۲۸-۱۰۰۳ق) از شاعران فارسی‌گوی شبه قاره و از خاندان اهل فضل است که در جوانی به عبادت و ریاضت روی آورد و سفرهایی کرد و با مشایخ فراوان دیدار داشت و سرانجام به طریقت چشتیه درآمد. مقام صرفی در شعر فارسی کشمیر هم‌تراز نظامی است. وی خمسه‌ای به تقلید نظامی سرود که منظومه‌های آن عبارتند از: مسلک الاخیار، لیلی و مجنون، وامق و عذرا، مغازی النبی و مقامات مرشد. صرفی وامق و عذرا را به سال ۹۹۳ق سرود و به مرشدش کمال‌الدین حسینی ملقب به علی ثانی اهدا کرد. این منظومه در بحر هزج و برابر خسرو و شیرین نظامی و در پاسخ به آن سروده شد و ابیات آن ۳۶۰۴ بیت است که در لاهور (۱۳۱۸ق) و لکنهو (۱۸۸۹م) چاپ شده است. این داستان با تفصیل و ماجرای بیشتر در بنمایه مثل دیگر منظومه‌هاست با این تفاوت که به دلیل گرایشهای صرفی به عرفان و تصوف، داستان رنگی عرفانی به خود می‌گیرد.

کار طیب در درمان عشق وامق بی شباهت به کار طیب الهی در داستان زرگرمقندی نیست.

اینکه بهمن توبه می کند و از نیت بدش بازمی گردد، جالب توجه است؛ زیرا کمتر شاهد تغییر رفتار اشخاص داستانهای سنتی هستیم و شخصیتها یا بسیار خوبند یا بسیار بد و حد وسطی وجود ندارد. علت توبه وی نیز یکی از اقطاب است که به خواب بهمن می آید و این قطب همان درویش مستجاب الدعوه‌ای است که در آغاز داستان، باعث تولد وامق می شود، اکنون نیز حافظ جان او می گردد.

وجود سه جریان حاشیه‌ای و سه رقیب برای وامق، علاوه بر پرماجرا کردن داستان در منظومه‌های مشابه کم نظیر است.

ترفند دیدار وامق و عذرا به تدبیر موصول نیز برگرفته از داستانهای عامیانه است که در چنین داستانهایی یک راه دیدار، پوشیدن لباس مبدل و درمان معشوق است؛ چنانکه در داستان خیر و شر هفت پیکر نظامی، خیراین چنین به مداوا می پردازد.

۳. روایت صلحی

وامق و عذرا تنها اثر صلحی خراسانی از شاعران قرن ده و یازده است که از خراسان به هند گریخته و به دربار اکبر شاه رفته است. وی وامق و عذرا را بین سالهای ۹۷۹ تا ۱۰۰۷ق به نام سلطان سلیم و سلطان مراد سرود. مثنوی در بحر هزج و شامل ۲۰۰۰ بیت است که چاپ نشده و تنها نسخه خطی آن مربوط به کتابخانه گجرات هند است.

با نگاهی به طرح نسبتاً ساده داستان درمی یابیم که شاعر به لیلی و مجنون نظامی نظر داشته است.

بنمایه‌هایی چون گفتگوهای عشاق، نقاشی وامق بر ریگ، آهو آزاد کردن، خودکشی عذرا بر جنازه وامق، به شوی رفتن عذرا همگی داستان نظامی را تداعی می کند؛ اما دو نکته تازه در این منظومه قابل توجه است: اول فرزندخواندگی وامق از سوی بازرگان کشمیری که پس از مرگ صاحب اموالش می شود. دوم آشنایی وامق با دختری است که از وی دل می برد و به کسی دیگر دل می بندد.

۴. روایت خواجه شعیب جوشقانی

این منظومه اثر خواجه شعیب جوشقانی از شاعران قرن یازدهم و اهل جوشقان کاشان و از رجال دوره شاه عباس و رئیس دفتر اوست. وی در سال ۱۰۳۲ق و امق و عذرا را در بحر هزج شامل ۳۳۰۵ بیت می‌سراید. این منظومه تاکنون چاپ نشده است و تنها نسخه آن به شماره ۵۵۷۷/۱ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود.

او چنانکه یاد شد مدعی است رسم عنصری را تازه کرده، لیکن جز نام فلاطوس پدر عذرا هیچ شباهتی با اصل روایت عنصری ندارد. فلاطوس پادشاه ایران است و عذرا دختر شاه خلخ. آذر مهر که گره مشکل وامق را نادانسته در دست دارد بر اثر اتفاق و تصادف تصویر شاهزاده خلخی را که وامق در خواب دیده به او می‌نماید و اکنون پس از خواب وامق یک مرحله معشوق را عینی‌تر و بر پرده‌ای زیبا می‌بیند. آذر مهر بازرگان همان نقش «شاپور بازرگان» را در داستان خسرو شیرین و «جهان افروز کشمیری» در داستان گل و نوروز خواجوی کرمانی بازی می‌کند با این تفاوت که شاپور خود نقش شیرین را کشید، اما آذر مهر از دوست نقاش چینی‌اش تصویر را گرفته است.

اینکه معشوق تنها سالی یک‌بار از کاخ خود بیرون می‌آید در داستانهای عاشقانه و رمانس‌های عامیانه سابقه دارد.

۵. روایت نامی اصفهانی

این روایت سروده میرزا محمد صادق موسوی اصفهانی (فوت ۱۲۰۴ق) از شاعران و دبیران توانای قرن دوازدهم است. اجداد وی به حکم سلاطین صفویه از فارس به اصفهان کوچیدند. وی وقایع نگار و منشی کریم‌خان زند (۱۱۶۳-۱۱۹۳ق) بود.

نامی به تقلید از نظامی، پنج مثنوی به نامهای دُرُج گهر، وامق و عذرا، خسرو شیرین، یوسف و زلیخا و لیلی و مجنون سرود که به «نامه نامی» شهرت یافت. جز یوسف و زلیخا هر چهار نسخه در دست است.

وامق و عذرای نامی به کوشش دکتر انزابی‌نژاد در سال ۱۳۸۱ چاپ شده است. این منظومه در بحر رمل مسدس سروده شده و ۲۷۱۶ بیت دارد. زبان شاعر پخته و تصاویر و توصیفات آن استوار است (بحرالعلوم، ۱۳۵۳: ۲۵-۳۲). در چند جای منظومه به رسم منظومه‌ها چندین ساقی‌نامه نیز هست.

نامی اظهار می کند که تاکنون کسی این مثنوی را نگفته است و خود را در این کار پیشگام می داند که این ادعای تمامی نظیره پردازان است. تنها برخی بنمایه های داستان به نسبت بقیه نظیره ها تازگی دارد؛ مثلاً وامق و عذرا در آخرین دیدار در آغوش هم می سوزند که این صحنه به تأثیر از سستی نامه ها است. هم چنین در داستان سلامان و ابسال جامی وقتی عشاق از آتش می گذرند، سلامان به سلامت از آتش در می آید و ابسال به نیرنگ حکیم می سوزد. در این داستان آتش سوزاننده وامق و عذرای از درون دل آنهاست.

صحنه دیدار وامق با شاه پریان در جزیره و عیش و عشرت با آنان برگرفته از افسانه دختر اقلیم اول در هفت پیکر نظامی است که پادشاه هند به شهر پری سیاه پوشان می رود و چندین شب در بزم پریان شرکت می کند.

۶. روایت حسینی

این منظومه سروده محمد حسینی معروف به حسینی شیرازی یا قزوینی (۱۱۸۴-۱۲۴۱ق) فرزند محمدحسن مجتهد از شاعران دوره قاجار است. از وی خمسه ای به نام پنج گنج حسینی شامل وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه، الهی نامه و وصف الحال برجای است. منظومه وامق و عذرا شامل ۴۶۶۱ بیت در بحر رمل مسدس است که در سال ۱۲۲۶ق پایان یافت و در سال ۱۳۸۲ به تصحیح دکتر کاووس حسن لی چاپ شد. روانی گفتار و سادگی کلام به همراه توصیفها و تصویرسازهای بدیع از ویژگیهای این اثر است؛ برای نمونه شاعر در وصف وامق می سراید:

شد سهیلی طلعت افروز چمن	کز قدومش شد چمن رشک یمن
هر کجا آن سرو رعنا می چمید	ناز می رست و کرشمه می دمید
عنبر آگین گشت و مشک افشان صبا	تا برد دستی بر آن زلف دو تا
شد زمین رشک نگارستان چین	تا نهاد آن نازنین پا بر زمین
از خرامش جلوه در جان پروری	وز نگاهش غمزه در غارتگری

بیت ۷- ۱۳۷۲

هر عنوان بیتی در بحر منسرح است مثل لیلی و مجنون مکتبی شیرازی. پایان هر بخش هم خطاب به ساقی، ساقینامه ای سروده است که این ویژگی در میان روایتها تازگی دارد.

عشق حاشیه‌ای سعاد و سلمی، که در کنار داستان وامق و عذرا شکل می‌گیرد و به نتیجه می‌رسد، ابتکار دیگر حسینی است. حسینی مأخذ داستان سعاد و سلمی را نمی‌گوید و در میان منظومه‌های عاشقانه نیز نام چنین داستانی را نمی‌یابیم؛ تنها در میان عشاق عرب به نام سعدی و سلمی برمی‌خوریم.

کارد زدن سلمی بر سینه بر گرفته از مرگ شیرین بر جسد خسرو در مشکو است، اما رابطه پنهانی سعاد با سلمی همسر قانونی وامق، خیانت به اوست؛ گرچه وامق خود دل به دیگری سپرده است و به سلمی میلی ندارد.

آزمایش شاه مصر از وامق نیز اندکی عجیب و اغراق‌آمیز است. او سه جنگ بزرگ با چین، روم و هند برپا می‌کند تا فقط داماد آینده خود را بیازماید. گرچه بنمایه دفاع عاشق از کشور معشوق در داستانهای عاشقانه دیده می‌شود در جنگی ناخواسته عاشق به کمک پدر معشوق می‌رود نه اینکه پادشاه به دست خود جنگ‌افروزی کند.

بنمایه‌ها

بنمایه‌ها (motif) فکر، موضوع یا درونمایه‌ای است که به صورت یک تصویر، شیء، عمل، شخصیت و یا ارکی تایپ در آثار ادبی تکرار می‌شود.

در هر یک از آثار ادبی بنمایه‌های خاصی دیده می‌شود. بنمایه‌های ادبیات داستانی با ادبیات نمایشی و یا عامیانه متفاوت است. در ادبیات داستانی نیز به تناسب نوع، بنمایه‌ها متفاوت است؛ مثلاً بنمایه داستانهای عارفانه با داستانهای عاشقانه یا رمانسهای عیاری تفاوت دارد. وجود بنمایه‌های مشترک در داستانها نشان‌دهنده تأثیرپذیری آنها از یکدیگر است.

از مطالعه داستانهای عاشقانه به هجده بنمایه مشترک دست می‌یابیم (ذوالفقاری، ۱۳۷۵: ۲۰-۷۸) که مبنای ما در مطالعه و مقایسه روایت‌های وامق و عذرا همین بنمایه‌ها خواهد بود تا تفاوتها و شباهتهای این روایات را نشان دهیم. این بنمایه‌ها عبارت است از ۱. توگد عشاق ۲. نسب شاهانه ۳. جرقه عشق ۴. خواب ۵. شکار ۶. بیماری و انزوا ۷. چاره‌گری اطرافیان ۸. دیدارهای پنهانی ۹. سفر ۱۰. مانع ۱۱. واسطه ۱۲. تحمل سختیها ۱۳. عشقهای حاشیه‌ای ۱۴. آزمایش ۱۵. مجلس بزم ۱۶. نامه‌های عاشقانه ۱۷. جنگ ۱۸. مرگ عشاق

این بنمایه‌ها اغلب در داستانهای عاشقانه تکرار شونده است و تنها شکل ظهور و بروز آنها تفاوت دارد. هنر داستان‌پرداز در تنوع بخشی به آنهاست. ممکن است برخی از آنها نیز در

داستانهای عرفانی یا عیاری دیده شود که بنمایه مشترک با آن داستانها به شمار می رود. گفتنی است این بنمایه‌ها جدا از عناصر سازنده داستانهای سنتی چون قرینه‌سازی، خرق عادت، نامشخص بودن زمان و مکان، جریان دوری داستانها، ایستایی شخصیتها و ... است. این عناصر در تمامی داستانهای سنتی اعم از عاشقانه و عارفانه و رمانسهای عیاری دیده می شود.

اکنون یکایک این بنمایه‌ها را در هفت روایت وامق و عذرا بررسی، مقایسه و تحلیل می کنیم:

۱. تولد

تولد عشاق معمولاً با سختی و دشواری همراه است. شاه بی‌فرزند است و خداوند به مدد دعای پیری یا دیدن خوابی یا دادن صدقه‌ای یا خوردن تبرکی پس از سالیان دراز بی‌فرزندی، فرزنددار می شود. معمولاً نیز پس از تولد فرزند، پیشگویان وضع عشاق را در آینده پیشگویی می کنند و از عشق و غم یا گرفتاریهای او خبر می دهند. وضعیت تولد در هفت روایت وامق و عذرا به شرح زیر است:

روایت	تولد وامق	تولد عذرا
عنصری	_____	پدر عذرا زیتونی را در خواب می‌بیند که منجمان آن را به فرزندداری شاه تعبیر می‌کنند و چنین می‌شود.
قتیلی	_____	_____
صلحی	شاه عرب بی‌فرزند است و با دعای پیری نیک‌نظر وامق متولد می‌شود.	_____
جوشقانی	_____	_____
صرفی	پادشاه یمن بی‌فرزند است و با بشارت درویش وامق پس از هفت روز متولد می‌شود.	_____
حسینی	_____	_____
نامی	_____	_____

تنها در سه روایت از تولد عشاق سخن رفته که دو مورد مربوط به تولد وامق و یک مورد مربوط به تولد عذراست.

۲. نسب شاهانه

عشاق یا یکی از آنها اغلب نسبی شاهانه دارند یا چون وزیران، امیران و حُکام محلی منتسب به دربارند. در کمتر داستانی پیش می‌آید که عاشق یا معشوق از طبقات فرودین اجتماع باشند.

نسب عشاق در هفت روایت وامق و عذرا چنین است:

روایت	وامق	عذرا
عنصری	از خویشان عذرا	دختر فلقرط شاه یونان
قتیلی	شاهزاده یمن	دختر شاه حجاز
صلحی	پسر یکی از شاهان عرب	دختر شاه کشمیر
جوشقانی	پسر فلاطوس پادشاه ساسانی	دختر قدرخان شاه خلخ
صرفی	شاهزاده یمنی	دختر سهیل بازرگان
حسینی	شاهزاده یمنی	دختر بادیه‌نشین
نامی	شاهزاده یمنی	دختر بادیه‌نشین

جز دو روایت حسینی و نامی، که عذرا دختری بادیه‌نشین است، عشاق در تمامی روایات شاهزاده هستند. تنها در روایت عنصری، وامق از بستگان شاه است. در چهار روایت نیز وامق، شاهزاده یمنی است.

۳. جرقه عشق

آغاز عشق و دلدادگی در داستانها یا دیدار مستقیم است و یا دیدن تصویر یا شنیدن وصف معشوق یا شنیدن صدای وی که ممکن است در موقعیتهایی چون خواب، مکتب، به طور تصادفی، تربیت نزد دایه و ... انجام پذیرد.

آغاز حادثه عشقی در روایتهای وامق و عذرا به این شرح است:

روایت	چگونگی اولین دیدار
عنصری	وامق و عذرا به طور مستقیم همدیگر را در بتخانه می‌بینند.
قتیلی	وامق و عذرا همدیگر را در خواب می‌بینند.
صلحی	وامق در خواب عذرا را می‌بیند.
جوشقانی	وامق ابتدا عذرا را در خواب و سپس تصویر او را می‌بیند.

صرفی	وامق و عذرا در شهر اشتقا مستقیم همدیگر را ملاقات می کنند.
حسینی	وامق، عذرا را در شکار گاه می بیند و عاشق او می شود.
نامی	وامق، عذرا را هنگام شکار و به طور تصادفی در خیمه اش می بیند.

از هفت روایت در سه مورد دیدار به صورت رویاروست و سه مورد در خواب است و یک مورد هم در خواب و هم دیدن تصویر است.

۴. خواب

بخشی از حوادث مهم تمامی داستانها یا با خواب آغاز می شود و یا خواب نقش تعیین کننده ای در حل گره داستانی ایفا می کند. در داستانهای عاشقانه نیز خواب در دو مقطع به طور خاص نقش آفرینی می کند: اوّل در آغاز داستان که حادثه عشقی در خواب اتفاق می افتد. دوّم در جریان داستان که خوابها کلید گشایش گره های داستانی است. نقش مایه های خواب در هفت روایت چنین است:

روایت	نقش مایه خواب
عنصری	فلیقراط زیتونی در خواب می بیند که بر تمام جزیره شامس سایه افکنده است.
قتیلی	۱. وامق و عذرا در خواب عاشق هم می شوند. ۲. وامق ستاره ای را در خواب می بیند. ۳. عذرا دوبار خواب می بیند که قاصدی از یمن می آید.
صلحی	وامق در خواب عذرا را می بیند.
جوشقانی	وامق در خواب عاشق عذرا می شود.
صرفی	زندانبان وامق در خواب می بیند که از دست او قند مصفا خورده است.
حسینی	۱. وامق و عذرا پس از دیدار اولیه، همدیگر را در خواب نیز می بینند. ۲. سعادت در خواب عاشق سلمی می شود.
نامی	وامق در خواب عذرا را می بیند و به یاد پیماناش با وی می افتد.

در تمام روایات، خواب حتماً هست و خواب آغازگر حوادث بعدی است. در روایت قتیلی سه بار خواب در آغاز و ادامه داستان نقش آفرینی می کند. در روایت عنصری فلیقراط زیتونی را در خواب می بیند که بر تمام جزیره شامس سایه افکنده مثل ایشتوویگو (۵۵۰ ق م) نیای کوروش بزرگ که خواب می بیند درخت تاکی از شکم ماندانا (مادر کوروش) روییده و شاخه هایش عالمگیر شده است (انوشه، ۱۳۸۰: ۵۵۵).

۵. شکار

شکار از جمله تفریحات شاهان و فرمانروایان و جزئی از بزم آنان به شمار می‌رفته که خود به نوعی آمادگی جسمانی و تمرین نبرد نیز بوده است. از این رو شکار چه در داستانهای بزمی و چه رزمی جایگاهی ویژه دارد و بسیاری از حوادث مهم این‌گونه داستانها در شکارگاه شکل می‌گیرد.

در داستانهای عاشقانه، عاشق در شکارگاه است که به دنبال شکار گم می‌شود و یا شکار او را به تصویر یا خود معشوق رهنمون می‌سازد یا اساساً شکار بهانه‌ای است برای رفتن به کشور معشوق. گاه در شکارگاه عاشق با واسطه‌ای روبه رو می‌شود که جرعه عشق را در وجودش شعله‌ور می‌سازد.

وضعیت نقش مایه شکار در روایتهای وامق و عذرا چنین است:

روایت	شکار
عنصری	_____
قتیلی	_____
صلحی	وامق به شکار می‌رود و در شکارگاه گم می‌شود.
جوشقانی	وامق برای کاهش رنج و غم عشق خود به شکار می‌رود.
صرفی	وامق به بهانه شکار راهی روم می‌شود.
حسینی	۱. وامق در شکارگاه عذرا را می‌بیند. ۲. سعاد نیز به بهانه شکار عازم مصر می‌شود.
نامی	وامق در شکارگاه عذرا را ملاقات می‌کند.

۶. بیماری

به عقیده جالینوس خلاف بیماریهای جسمی، عشق ابتدا عارض روح می‌شود و سپس بدن را فرا می‌گیرد (مدی، ۱۳۷۵: ۲۶). ضعف و ناتوانی، زردرویی و گریه و انزوا از نشانه‌های عشق است که این ویژگی را در تمامی منظومه‌ها بدون استثنا می‌توان دید. واکنش معشوق سر به بیابان گذاردن، غارگزینی، انس با حیوانات وحشی و سفر است که این واکنش‌ها را در هفت روایت وامق و عذرا به شرح زیر می‌بینیم:

روایت	واکنش عشاق در برابر عشق خود
عنصری	گریه عذرا، غم و اندوه وامق

توجه: این دو واکنش از قسمتهای به دست آمده دیده می‌شود. ممکن است در بخشهای مفقود منظومه واکنش‌های دیگری نیز باشد.	
_____	قتیلی
ابتدا وامق بیمار می‌شود. در مراحل بعد به کوه پناه می‌برد.	صلحی
وامق در دیر راهب انزوا می‌گزیند.	جوشقانی
وامق بیمار می‌شود که پزشک وی، او را معالجه می‌کند.	صرفی
_____	حسینی
عذرا بیمار می‌شود و گوشه‌گیری اختیار می‌کند.	نامی

۷. چاره‌گری اطرافیان

پس از رخ دادن حادثه عشقی و بیماری یا انزوای عشاق معمولاً نزدیکان و دوستان عاشق و معشوق به چاره‌گری می‌پردازند. این چاره‌گریها انواع و گونه‌هایی دارد:

الف) نصیحت: اولین و ساده‌ترین کار، نصیحت پدر، مادر، خویشان، دوستان است. نصیحت‌گران اغلب با درک غلبه عشق و صداقت عشاق از نصیحت‌گری دست می‌کشند.

ب) دعا، نیایش و شفاخواهی: چون عاشقی نوعی از جنون است، یکی از اقدامات اطرافیان، دعا برای عاشق یا کمک از مستجاب‌الدعوه و یا درویش برای درمان یا شفا خواستن از خداوند و یا به حج بردن عاشق است. هر یک از این اقدامات نیز ممکن است بر شدت عشق عاشق بیفزاید.

پ) شوهر دادن معشوق: در برخی داستانهای عاشقانه، والدین معشوق برای چاره‌گری و خلاصی یافتن از دست عاشق و پایان دادن به ماجرای عشقی، وی را شوهر می‌دهند. گاه نیز والدین بی اینکه از عشق نهایی عشاق باخبر باشند، دختر را در برابر خیل خواستگاران، که اغلب شاهزادگان و بزرگان کشورهای دیگر هستند، شوهر می‌دهند. این موضوع خود یک مانع مهم بر سر راه عاشق است که جنون وی را زیادتر می‌کند.

بنمایه به شوهر رفتن معشوق بر اساس روایت لیلی و مجنون نظامی در روایات عاشقانه راه یافته است. این بنمایه از میان هفت روایت تنها در روایت صلحی دیده می‌شود که آن هم به دلیل تأثیر شدید این منظومه از لیلی و مجنون است.

وضعیت چاره‌گری در هفت روایت چنین است:

روایت	نصیحت	دعا، نیایش و شفاخواهی	شوهردادن معشوق
عنصری	۱. نصیحت توفان دوست وامق ۲. نصیحت مادر عذرا	_____	_____
قتیلی	_____	_____	_____
صلحی	نصیحت پدر وامق	_____	عذرا به عقد پسرعمویش در می‌آید.
جوشقانی	نصیحت پدر وامق	_____	_____
صرفی	_____	_____	_____
حسینی	نصیحت پدر و مادر وامق	_____	_____
نامی	_____	_____	_____

۸. دیدارهای نهانی

دیدارهای نهانی میان عشاق به کمک واسطه‌ها یا بدون کمک آنها صورت می‌گیرد تا اندکی از آتش عشق آنان را التیام بخشد. این دیدارهای پنهانی گاه با لباس مبدل صورت می‌گیرد و گاه به شیوه عیاران با کمندافکنی بر بام کاخ معشوق و یا به بهانه معالجه معشوق و جز آن.

گاه این دیدارها تصادفی و ناخواسته صورت می‌گیرد. محل اغلب دیدارها در باغ یا مجلس بزم معشوق است. همواره نیز دیدارها با موفقیت همراه نیست؛ زیرا رقیب، جاسوس و خبرچین این دیدار شیرین را تلخ و ناگوار می‌سازد.

روایت	دیدارهای نهانی
عنصری	وامق یک‌بار بر اثر شدت عشق به کاخ معشوق می‌رود و تنها بر در بوسه می‌زند و بازمی‌گردد
قتیلی	_____
صلحی	وامق نهانی و با لباس مبدل باغبانی در باغ با عذرا دیدار می‌کند.

جوشقانی	وامق پنهانی دو بار وارد باغ عذرا می‌شود و تنها از دور شاهد مجلس بزم اوست.
صرفی	_____
حسینی	سعاد و سلمی نهانی دیداری با هم دارند.
نامی	_____

دیدارهای وامق و عذرا در هفت روایت به شرح زیر است:

۹. سفر

سفر اولین اقدام عشاق برای دیدار یکدیگر است. این سفر گاه با خطرهایی هم همراه است خاصه اگر سفر دریا باشد که قطعاً طوفان و غرق کشتی عاشق حتمی است و البته تنها عاشق زنده می‌ماند و با تخته پاره‌ای خود را به جزیره یا مکانی امن می‌رساند.

در سفرهای غیردریایی نیز رویارویی با اژدها، جنگ با دیو، گم شدن در صحرا یا درون غار و گذر از مهالک و موانع صعب و سخت، طبیعی است.

در این سفرها راه‌ها نیز در زمانی کوتاه پیموده می‌شود. حوادث سفر، چون عشقهای حاشیه‌ای که در هنگام سفر پیش می‌آید، زندان و اسارت، همدم شدن با پیر، بازرگان و یا اشخاص دیگری که به عاشق کمک و مسیر وی را عوض می‌کنند از جمله بخشهای هیجانی این داستانها است که داستان را از یک جریان عشقی ساده به داستانی عیاری و ماجراجویانه تبدیل می‌کند. عاشق در اغلب این سفرها همراه یا همراهانی دارد.

سفرها در هفت روایت وامق و عذرا چنین است:

روایت	نوع سفر	شرح سفر
عنصری	دریایی	وامق برای فرار از توطئه نامادری به همراه طوفان از راه دریا به جزیره شامس سفر می‌کند.
	دریایی	عذرا (در روایت طرسوسی) از راه دریا به یونان به اسارت برده می‌شود.
قتیلی	زمینی	شیدا و حکیم دوستان وامق برای یافتن نشان معشوق به طائف سفر می‌کنند. وامق پس از رهایی از زندان به طائف می‌رود و در راه با اژدهایی سهمناک مبارزه می‌کند؛ راه را گم می‌کند و عاشق دختر دهقان می‌شود.
صلحی	نامشخص	وامق همراه مقیم تاجر به سوی کشمیر سفر می‌کند
جوشقانی	زمینی	وامق به همراه بهزاد به خلخ می‌رود تا با عذرا دیدار کند.

صرفی	نامشخص	وامق به همراه بهمن به روم سفر می کند.
حسینی	نامشخص	وامق به اسارت پادشاه مصر در می آید و به مصر می رود. وامق برای دیدار عذرا به طائف می رود.
نامی	دریایی	کشتی وامق و همراهان او هنگام عزیمت از مصر به یمن غرق می شود و تنها وامق زنده می ماند.

۱۰. گره افکنی، گره گشایی

گره افکنی و گره گشایی جزء جدایی ناپذیر داستان است. گره افکنی موانعی است که نویسنده بر سر راه شخصیت‌های داستان می گذارد تا علاوه بر تعلیق در دل خواننده، کشش بیشتری برای ادامه مطالب ایجاد کند. گره گشایی قهرمان، محکک سنجش او نیز به شمار می آید.

در داستانهای عاشقانه، گره‌ها عمدتاً بر سر راه عاشق یا معشوق است و در یک طبقه بندی می توان گره‌ها را در چند دسته خلاصه کرد:

الف) اختلاف طبقاتی و قبیله‌ای؛ مثل تن زدن خسرو از ازدواج با شیرین؛ زیرا شیرین از خاندان شاهی نبود.

ب) اختلاف مذهبی و اعتقادی؛ مثل داستان شیخ صنعان و دختر ترسا که مانع وصال دین شیخ است.

پ) حبس و زندان عاشق یا معشوق؛ مثل داستان هیر و ابخها

ت) مخالفت والدین و خویشان با ازدواج عشاق؛ مثل داستان لیلی و مجنون نظامی

ث) به شوی رفتن معشوق یا خواستگار داشتن وی؛ مثل داستان لیلی و مجنون نظامی علاوه بر این، موانع طبیعی و انسانی دیگر نیز رسیدن به معشوق را دشوار می کند.

موانع اصلی در هفت روایت وامق و عذرا چنین است:

روایت	گره افکنی	گره گشایی
عنصری	تسخیر کشور عذرا و مرگ پدرش فیلقراط و اسارت عذرا	هر نقاليس با شنیدن داستان عذرا وی را به وامق می رساند.
قتیلی	زندانی شدن وامق به دست پدرش از یک سو و در مرحله دوّم مرگ پدر وامق	کمک وامق به طیفور پادشاه طائف و نجات کشور که طیفور در مقابل، عذرا را به عقد او درمی آورد.

صلحی	مادر عذرا مخالف ازدواج عشاق است.	عشاق بی اینکه به وصال هم برسند، می‌میرند.
جوشقانی	تک فرزند بودن عذرا مانع اصلی ازدواج با وامق است.	وامق با لشکر کشی و شکست قراخان که عذرا را به اسارت در آورده به او می‌رسد.
صرفی	پدر عذرا با ازدواج عشاق مخالف است؛ چون داستان آنها بر سر زبانها افتاده است.	کمک بهمن به وامق بر اثر خواب هشدار دهنده و رسیدن عشاق به هم
حسینی	ناخرسندی پدر عذرا	وامق به قصد دیدار وطن به وصال عذرا می‌رسد.
نامی	ازدواج وامق با سلمی و ناخرسندی پدر وامق از ازدواجش با دختر پادشاه عجم	روزی که وامق به طور تصادفی راه صحرا را پیش گرفته است به وصال وامق می‌رسد.

۱۱. واسطه

برای رسیدن مقطعی یا نهایی عشاق به یکدیگر وجود شخص یا اشخاص دیگری ضروری است. این واسطه ممکن است درویش، دایه، طبیب، دوست یا بازرگانی باشد. واسطه گاه ممکن است در تمام جریان داستان همراه عاشق باشد. در برخی داستانها چندین واسطه به عشاق کمک می‌کنند. واسطه‌ها در هفت روایت وامق و عذرا چنین است:

روایت	واسطه وامق	واسطه عذرا	واسطه عشقهای میان پیوندی
عنصری	طوفان دوست وامق	_____	_____
قتیلی	۱. شیدا دوست وامق ۲. ربیعہ کنیز محافظ وامق ۳. حکیم که دوست شیدا است.	_____	_____
صلحی	مقیم تاجر	_____	_____
جوشقانی	۱. بهزاد دوست وامق ۲. آزاد مهر بازرگان	دایه عذرا	_____

_____	موصول استاد عذرا	_____	صرفی
دایه سلمی که عاشق وامق است.	_____	پیک	حسینی
دایه سلمی که عاشق وامق است.	_____	_____	نامی

واسطه‌ها اغلب از جانب عاشق (وامق) هستند تا از معشوق. در چند مورد هم واسطه‌ها در عشق‌های حاشیه‌ای به عاشق و معشوق کمک می‌کنند تا وصال صورت گیرد. در این هفت روایت واسطه‌ها دوست، تاجر و دایه هستند و این تپها در اغلب منظومه‌های عاشقانه نقش واسطه را برعهده دارند.

۱۲. تحمل سختی

عشاق برای وصال یکدیگر ناگزیر باید رنجها و مشکلات فراوانی را از سر بگذرانند. این مشکلات و سختیها اغلب متوجه عاشق است تا هم شایستگی خود را نشان دهد و هم رسیدن به معشوق را آسانتر سازد. از این روست که عاشق، جنگها، مهالک، اسارت و گرفتاری در دریا را با شجاعت و دشواری سپری می‌کند. برخی از این سختیها و مصائب را در هفت روایت وامق و عذرا می‌بینم:

سفر دریا	توطئه مرگ عشاق	زندانی و اسارت	روایت
وامق با سختی از راه دریا به شامس می‌رود.	نقشه نامادری وامق برای خوراندن زهر به او	اسارت عذرا و فروش رفتن به عنوان برده	عنصری
شیدا و حکیم از دوستان وامق در سفر دریا غرق می‌شوند.	خوراندن داروی بیهوشی به عذرا	۱. زندانی شدن وامق به دست پدر ۲. اسارت وامق در جزیره زنان	قتیلی
_____	_____	زندانی شدن عذرا به دست مادر و پدر در خانه	صلحی
_____	_____	اسارت عذرا به دست قراخان و نجات به دست وامق	جوشقانی
_____	۱. توطئه قتل عذرا به فرمان سهیل	۱. زندانی شدن وامق به دست سهیل پدر عذرا	صرفی

	۲. اسارت عذرا به دست قمر	۲. توطئه زهر دادن به وامق از سوی بهمن
حسینی	۱. زنجیر شدن عذرا به دست پدر ۲. اسارت وامق به دست پادشاه مصر	_____
نامی	اسارت وامق به دست پادشاه مصر و شام	طوفانی شدن دریا و غرق شدن کشتی وامق و آوارگی عذرا

۱۳. عشقهای حاشیه‌ای

عشقهای حاشیه‌ای در کنار جریان اصلی داستان شکل می‌گیرد. این عشقهای حاشیه‌ای به چند گونه در داستانهای عاشقانه ظهور می‌کند:

برخی از این عشقها مثل عشق فرهاد به شیرین در جریان اصلی داستان خسرو شیرین شکل می‌گیرد که با داستان اصلی ارتباط مستقیم دارد. گاه نیز این عشقهای حاشیه‌ای گرچه به ازدواج عاشق با شخص سوم منجر می‌شود مثل ازدواج رامین با گل در جریان اصلی داستان ویس و رامین، ارتباط چندانی با داستان ندارد.

گاه جریان عاشقانه‌ای به موازات داستان اصلی پیش می‌رود که قهرمان جریان حاشیه‌ای، یاورعاشق یا معشوق نیز هست؛ مثل چهار داستان مهر و مهربان، بهزاد و پری‌زاد، محمد و علی و کمال و جمال در داستان اصلی گل و نوروز خواجوی کرمانی که این چهار داستان در ضمن داستان اصلی و در پیوند با آن، خود داستانی مستقل نیز به شمار می‌آیند. در هفت روایت وامق و عذرا عشقهای حاشیه‌ای از گونه‌های یاد شده را می‌توان دید:

روایت	عشقهای حاشیه‌ای	عکس‌العمل عاشق
عنصری	_____	_____
قتیلی	۱. عشق ربیعه دختر دهقان به وامق ۲. عشق دختر بانوی جزیره به وامق	وامق ربیعه و بانوی جزیره را رها می‌کند.
صلحی	عشق کوتاه وامق به دختری که دل به دیگری داده است.	وامق وی را ترک می‌کند.
جوشقانی	خواستگاری شاه خطا (قراخان) از عذرا	حمله وامق به قراخان و شکست او

صرفی	۱. عشق بهمن به عذرا که بهمن با دیدن خوابی از این عشق پشیمان می‌شود. ۲. عشق قمر یمنی دختر شاه شام به وامق می‌شود.	وامق پس از ازدواج از وی جدا می‌شود.
حسینی	۱. عشق سلمی دختر شاه مصر به وامق ۲. عشق سعاد به سلمی	ازدواج وامق با او و ترک وی ازدواج آنها با هم
نامی	۱. عشق سلمی به وامق ۲. عشق شاه پریان به وامق	ازدواج وامق با سلمی و ترک او فرار و ترک شاه پریان

در مواردی که معشوق ناخواسته به عقد کسی دیگر جز عاشق درمی‌آید از مقوله عشق حاشیه‌ای نیست؛ مثل لیلی که ناخواسته به عقد ابن سلام درمی‌آید؛ این موارد را باید جزء موانع داستان دانست (ر.ک: ۱۰. مانع).

۱۴. آزمایش

در منظومه‌های عاشقانه به چند منظور و از چندین راه عشاق آزموده می‌شوند؛ از قبیل برآورد توان رزمی، جنگ، سؤالات علمی و مناظره. این آزمونها یا از سوی معشوق انجام می‌پذیرد یا پدر معشوق. در صورت توفیق عاشق و پشت سرگذاشتن حوادث غیرمنتظره دیگر، عاشق می‌تواند به وصال معشوق برسد. این آزمایش‌ها از جهتی دیگر نیز اهمیت می‌یابد و اینکه اغلب عشاق که از خاندان شاهی بوده و داماد شاه می‌شوند، وارث وی نیز هستند. پس باید از هر جهت توان علمی و رزمی خود را نشان دهند. در هفت روایت وامق و عذرا این آزمایشها را می‌توان دید:

روایت	نوع	چگونگی آزمایش
عصری	علمی	فلیقراط چندین سؤال علمی از وامق می‌پرسد.
قتیلی	—	—
صلحی	—	۱. وامق با ازدها می‌جنگد. ۲. عذرا با گذاشتن نقاب خود در آفتاب، وامق را می‌آزماید
جوشقانی	رزمی	قراخان هنر و جنگاوری وامق را می‌سنجد.
صرفی	—	—
حسینی	رزمی	پادشاه مصر و شام برای آزمایش وامق سه جنگ بزرگ برپا می‌کند.

نامی	—	—
------	---	---

تنها در سه روایت وامق و عذرا بنمایه آزمایش دیده می‌شود. آزمایش پادشاه مصر و شام در میان انواع آزمایشها در منظومه‌های عاشقانه تازگی دارد. پادشاه مصر و شام به عمد سه جنگ برپا می‌کند تنها به قصد آزمایش وامق!

۱۵. مجلس بزم

منظومه‌های عاشقانه در ردیف منظومه‌های بزمی در مقابل منظومه‌های رزمی قرار می‌گیرند. علت بزمی خواندن چنین منظومه‌هایی برپایی مجالس بزم، عیش و نوش و نوازندگی در آنهاست. بدون استثنا در مقاطعی از داستان هر جا که وصال رخ دهد، بزمی نهانی یا آشکار برپا می‌شود. این بزمها ممکن است در آغاز داستان و برای آشنایی عشاق باشد یا در میانه و پایان داستان که عشاق به وصال هم می‌رسند.

شرح مجالس بزم در هفت روایت به این قرار است:

روایت	مجلس بزم
عنصری	فلیقراط مجلس بزمی می‌آراید و وامق در آن شرکت می‌کند.
قتیلی	وامق و عذرا پس از سخته‌های فراوان بزمی برپا می‌کنند.
صلحی	—
جوشقانی	وامق به کمک بهزاد پنهانی وارد باغ و مجلس بزم عذرا می‌شود.
صرفی	—
حسینی	۱. وامق و عذرا در آغاز داستان بزمی صورت می‌دهند. ۲. سلمی و وامق در اولین دیدار خود به بزمی ترتیب می‌دهند ۳. سعاد و سلمی بزمی مهیا می‌کنند.
نامی	۱. بزم وامق و عذرا ۲. بزم سلمی و عذرا ۳. بزم دختر شاه پریان با وامق

۱۶. نامه‌های عاشقانه

نامه مهمترین وسیله ارتباطی عشاق است بویژه وقتی بُعد مسافت در میان باشد و یا بر اثر موانع بر سر راه دیدار ممکن نباشد.

محتوای نامه‌های عاشقانه، شکایت از بی‌وفایی، آرزوی وصال، یاد گذشته‌ها، وصف حال، پرسش از احوال یار، دعا و طلب دیدار و سوگند است.

تعداد این نامه‌ها در برخی منظومه‌ها به ده یا سی نامه می‌رسد که به «ده‌نامه» یا «سی‌نامه» شهرت یافته‌اند.

از هفت روایت مورد بررسی تنها در دو روایت عنصری و صرفی، نامه دیده نمی‌شود. در روایت نامی دو نامه میان عشاق رد و بدل می‌شود.

۱۷. جنگ

در تعداد اندکی از داستانهای حماسی، جریان عاشقانه‌ای شکل می‌گیرد؛ مثل داستان رستم و سهراب یا بیژن و منیژه و زال و رودابه که البته همین عشقها زمینه‌های حماسی دارد؛ چه اینکه محصول این عشقها در شکل‌دهی حوادث حماسی نقش مؤثری ایفا می‌کند. حاصل عشق زال و رودابه، تولد زال پدر رستم، است. در تمامی داستانهای عاشقانه نیز جنگ به شکل درگیری قومی و قبیله‌ای، نبرد میان دو کشور صورت می‌گیرد. این جنگها اغلب با هدف نجات کشور معشوق، از میان بردن موانع وصال و یا پس دادن آزمایش است. جنگها گاه چنان سرتاسر داستان را فرا می‌گیرد که داستان را به رمانسهای عیاری و رزمی تبدیل می‌کند؛ مثل داستان گل و نوروز و سام نامه‌ خواجه‌ی کرمانی. به هر حال عشاق خواسته و ناخواسته در مقطعی از داستان درگیر جنگ می‌شوند. وضعیت جنگ در هفت روایت وامق و عذرا چنین است:

روایت	چگونگی و علت جنگ	عکس‌العمل عاشق
عنصری	حمله دشمن به جزیره شامس که به مرگ فلیقراط پدر عذرا منجر می‌شود و عذرا از کشور مردانه دفاع می‌کند.	کمک وامق به عذرا در دفاع از کشور که به اسارت هر دو ختم می‌شود.
قتیلی	۱. جنگ شاه بغداد با شاه طائف (پدر عذرا) ۲. جنگ شاه بغداد با طیفور عموی عذرا	کمک وامق به طیفور
صلحی	_____	_____
جوشقانی	جنگ قراخان پادشاه خطا با قدرخان	کمک وامق به قدرخان شاه خلخ به قصد دفاع از کشور معشوق، شکست قراخان از وامق
صرفی	جنگ شاه یمن با شاه روم و شکست شاه یمن و کشته شدن پدر وامق	_____

حسینی	۱. جنگ پادشاه مصر و یمن و اسارت وامق ۲. جنگ با چین ۳. جنگ با روم	در هر سه جنگ وامق به کمک کشور معشوق می‌رود و رشادتها می‌کند.
نامی	۱. جنگ شاه مصر با شاه یمن ۲. جنگ شاه عجم با شاه یمن	—

۱۸. مرگ عشاق

معمولاً داستانهای عاشقانه با مرگ عشاق پایان می‌پذیرد؛ چنانکه مجنون بلافاصله پس از مرگ لیلی جان می‌دهد و شیرین با قتل خسرو خودکشی می‌کند و سسی با شنیدن مرگ پنون از خدا طلب مرگ، و زمین دهان باز می‌کند و او را به کام خود می‌کشد. در سوز و گداز نوعی خوبشانی عاشق خود را در آتش می‌افکند و می‌سوزاند و یا در داستان معشوق بنارس، عاشق با شنیدن خبر مرگ دروغین معشوق خود را به دریا می‌افکند. فرهاد نیز با شنیدن خبر دروغین مرگ شیرین خود را از کوه پرت می‌کند.

این سرنوشت تمام عشاق نیست بلکه در تعدادی از منظومه‌ها نیز عشاق سالیانی دراز زندگی می‌کنند. این گروه از منظومه‌های عاشقانه اغلب حماسی، عیاری و رزمی است. پس از مرگ عشاق نیز مزار آنان حاجتگاه نیازمندان می‌شود؛ حتی برخی عشاق پس از مرگ با معجزه‌ای زنده می‌شوند؛ مثل ورقه و گلشاه. این وضعیت در روایتهای وامق و عذرا به شرح زیر است:

روایت	مرگ عشاق
عنصری	به دلیل ناقص بودن داستان پایان کار عشاق روشن نیست.
قتیلی	مرگ عذرا، ترک سلطنت از سوی وامق و مرگ وامق پس از چندی
صلحی	مرگ وامق و جان دادن عذرا بر گور وامق
جوشقانی	—
صرفی	مرگ وامق به دست عشیر پادشاه روم و خودکشی عذرا با خنجر پس از شنیدن خبر
حسینی	جان دادن وامق و عذرا در آغوش هم
نامی	آتش گرفتن وامق و عذرا (از درون) پس از وصال

نتیجه

۱. داستان وامق و عذرای عنصری بازتاب وسیعی میان شاعران داشته است؛ چنانکه ۲۶ نظیره از آن به نظم و نثر پرداخته شده که از این تعداد نوزده اثر فارسی، هفت اثر غیرفارسی، ۲۱ اثر به نظم، پنج اثر به نثر و چهار منظومه مفقود و بقیه موجود است. پنج منظومه از آثار موجود چاپ شده و بقیه خطی است.
- قدیمی‌ترین منظومه موجود از قتیلی بخارایی (تألیف ۹۳۷ق) و جدیدترین آن مربوط به حسینی شیرازی (تألیف ۱۲۲۶ق) است.
۲. اصل داستان عنصری، یونانی است، لیکن تمامی نظیره‌پردازان بدون توجه به اصل یونانی آن، داستانی جدید با نامها، مکانها، حوادث جدید ساخته‌اند که هیچ یک از آنها جز اشتراک نام عشاق شباهتی ندارد.
- این نوع نظیره‌پردازی از داستان وامق و عذرای عنصری که شباهت داستان با اصل آن بسیار اندک یا بی‌شباهت باشد، نادر است. این نتیجه‌گیری از مقایسه شش نظیره معروف (قتیلی، صلحی، جوشقانی، صرفی، حسینی، نامی) در نوزده بنمایه با روایت عنصری به دست می‌آید.
۳. از بررسی تطبیقی شش روایت وامق و عذرا با روایت عنصری، هجده بنمایه مشترک به دست می‌آید که عبارت است از: ۱. تولد عشاق ۲. نسب شاهانه ۳. جرقه عشق ۴. خواب ۵. شکار ۶. بیماری و انزوا ۷. چاره‌گری اطرافیان ۸. دیدارهای نهانی ۹. سفر ۱۰. گره‌گشایی، گره افکنی ۱۱. واسطه ۱۲. تحمل سختی ۱۳. عشقهای حاشیه‌ای ۱۴. آزمایش ۱۵. مجلس بزم ۱۶. نامه‌نگاری ۱۷. جنگ ۱۸. مرگ عشاق
- الگوی معرفی شده در این مقاله به تمامی داستانهای عاشقانه برای مطالعه و بررسی ساختار آنها قابل تعمیم خواهد بود.

فهرست منابع

- ۱- افتخار، زاهد. (۱۳۷۸). **عنصری و مقام او در ادبیات فارسی**. پاکستان: مرکز تحقیقات ایران و پاکستان.
- ۲- انوشه، حسن. (۱۳۸۲). **دانشنامه ادب فارسی**. ج ۳. چ دوم. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- ۳- بحرالعلومی، حسین. (۱۳۵۳). «**صادق نامی و وامق و عذرای او**». مجله دانشکده ادبیات تهران. ۲۱ ش ۱. ص ۲۵-۳۲
- ۴- تربیت، محمدعلی. (۱۳۵۵). «**وامق و عذرا**». ارمغان. سال دوازده. ش ۸. ص ۵۱۹-۵۳۱ و چاپ در مجموعه مقالات تربیت به کوشش صدیق. دنیای کتاب. ص ۳۲۱-۳۳۵.
- ۵- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۶۷). **بهارستان**. به تصحیح اسماعیل حاکمی. تهران: اطلاعات.
- ۶- حسینی شیرازی، محمدحسین. (۱۳۸۲). **وامق و عذرا**. به تصحیح کاووس حسن‌لی. روزگار.
- ۷- دولتشاه سمرقندی. (۱۳۳۸). **تذکره الشعرا**. به کوشش محمد رمضان. تهران: کلاله خاور
- ۸- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۷۴). **منظومه‌های عاشقانه ادب فارسی**. تهران: نیما.
- ۹- ریو، چالز. (۱۸۷۹-۱۸۸۳). **فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه بریتانیایی** (جلد). لندن: موزه بریتانیایی.
- ۱۰- صدیقی، طاهره. (۱۳۷۷). **داستان‌سرایی در شبه قاره**. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. اسلام‌آباد.
- ۱۱- صرفی کشمیری، شیخ یعقوب. (۱۱۸۹). **فسانه وامق و عذرا**. لکنهو.
- ۱۲- صرفی کشمیری، شیخ یعقوب. (۱۳۱۸). **وامق و عذرا**. لاهور.
- ۱۳- طرسوسی، ابوطاهر. (۱۳۷۴). **ادزاب نامه** (۲ جلد). به تصحیح ذبیح‌الله صفا. چ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۴- عنصری، ابوالقاسم. (۱۹۶۶). **وامق و عذرا**. به کوشش پرفسور محمد شفیع. پاکستان: دانشگاه پنجاب.

- ۱۵- عوفی، محمد. (۱۳۶۱). **تذکرة لباب الالباب**. با تعلیقات محمد قزوینی و سعید نفیسی. ترجمه و توضیحات به فارسی محمد عباسی. تهران: فخرآزی.
- ۱۶- مدی، ارژنگ. (۱۳۷۵). **عشق در ادب فارسی**. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات علمی و فرهنگی.
- ۱۷- منزوی، احمد. (۱۳۴۸-۱۳۵۳). **فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۶ جلد)**. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- ۱۸- نامی، میرزا محمدصادق. (۱۳۸۱). **وامق و عذرا**. به تصحیح رضا انزابی نژاد و غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ۱۹- نظامی گنجوی. (۱۳۴۳). **لیلی و مجنون**. به تصحیح وحید دستگردی. علمی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی